

میزان تأثیرپذیری منابع اخلاقی از آموزه‌های قرآنی در یکصد سال اخیر حوزه علمیه*

محمدحسن مهدی پور / دکترای گرایش «اخلاق اسلامی» دانشکده ادیان و الهیات دانشگاه شهید بهشتی تهران
mohammadhasan4359@gmail.com orcid.org/0009-0005-0281-2234

محمدجواد فلاح / دانشیار گروه «مدرسی معارف اسلامی» دانشگاه معارف اسلامی

fallah@maaref.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۵ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹

چکیده

این مقاله به بررسی میزان تأثیرپذیری منابع و متون اخلاقی منتشر شده از سوی علمای حوزه علمیه قم از آموزه‌های اخلاقی قرآن، در یکصد سال اخیر پرداخته است. مقاله حاضر به روش «توصیفی-تحلیلی» مهم‌ترین منابع اخلاق اسلامی را که در بازه زمانی ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ شمسی، از زمان شکل‌گیری حوزه علمیه قم به دستور مرحوم آیت‌الله شیخ عبدالکریم حائری تاکنون تدوین شده، واکاوی کرده و میزان تأثیرپذیری آنها از آموزه‌های قرآنی را سنجیده است. کتب تدوین شده در این حوزه از حیث میزان تأثیرپذیری از آموزه‌های اخلاقی قرآن به حسب تاریخی و بر اساس محتوا و ساختار یکسان نبوده، اما بیشترین حوزه تأثیرگذاری این منابع را می‌توان در دوران پس از انقلاب و در آثار متأخرانی همچون استاد شهید مطهری، علامه طباطبائی، آیت‌الله جوادی آملی و به‌ویژه استاد مصباح یزدی مشاهده نمود. بخش عمده منابع اخلاقی منتشر شده در این مقاله به صورت ساختاری و محتوایی به اجمال بررسی گردیده است.

کلیدواژه‌ها: قرآن، تأثیرپذیری، اخلاق اسلامی، اخلاق قرآنی، سده اول تأسیس حوزه علمیه، منابع اخلاقی.

معارف و احکام دین اسلام از سه بخش به هم وابسته تشکیل شده است:

بخش اول معارف و احکام دین که به‌مثابه اصول و ارکان دین محسوب می‌شود، دستورات و احکام و قوانین اعتقادی دین (در عدل احکام فقهی و اخلاقی) است. حجم زیادی از آیات قرآن مربوط به حوزه معارف اعتقادی دین است.

بخش دوم معارف دین اسلام که احکام و قواعد فقهی دین است، احکام و قوانین فقهی دین که در جایگاه فروع دین قرار دارد، بر پایه احکام عبادات و احکام معاملات، در قالب ۵۶ عنوان، موضوع بندی شده است (شهید اول، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۳ تا آخر).

بخش سوم معارف که در قالب احکام و قوانین اخلاقی است. این بخش در ساختار آموزشی حوزه‌های علمیه تا زمان حاضر رتبه‌بندی نشده و جایگاه مشخصی ندارد و معلوم نیست که آیا جزو اصول دین محسوب می‌شود یا فروع دین؟ این در حالی است که حجم زیادی از آیات قرآن و روایات در این بخش از معارف دین وارد شده است. علومی که در حوزه‌های علمیه به صورت رسمی متکفل بررسی و تحلیل بخش معارف اعتقادات دین است، علم کلام و علم فلسفه اسلامی و در مواردی هم علم عرفان اسلامی است. علم‌سازی بخش اعتقادات دین در تطور تاریخی ایجاد شده و چند قرنی است که این بخش به‌مثابه علمی مستقل در کنار سایر بخش‌های معارف دین فعالیت علمی و پژوهشی دارد.

بخش دوم معارف دین که احکام فقهی باشد بیش از هزار سال است که به‌مثابه علمی کاملاً مستقل و در عین حال غالب بر سایر معارف دینی، در ساختار نظام آموزشی حوزه وجود دارد و بیشتر فعالیت‌های علمی، پژوهش‌های حوزه دینی، متون تدوین شده در حوزه‌های علمیه و تدریس سلسله‌وار علمای دین در این حوزه است. از زمان شیخ کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی، احادیث و معارف این بخش از دین، کاملاً از یکدیگر تفکیک و باب‌بندی شده و تا زمان حاضر در ساختار آموزشی حوزه‌های علمیه هم با قوت و هیمنه حضور دارد. پایه اصلی متون دینی مدون و نیز پژوهش‌های علمی صورت گرفته در حوزه‌های علمیه، در حوزه احکام فقهی است.

بخش سوم دین که اصول و قوانین و احکام اخلاقی است، از معارف و احکام دین در ساختار آموزشی و پژوهشی حوزه‌های علمیه، نه در زمره اصول دین قرار دارد و نه در زمره فروع دین. کتاب‌های اخلاقی با عناوین اسلامی، در طول هزار سال تأسیس حوزه‌های علمیه، تدوین و تألیف شده، اما هیچ‌کدام از کتاب‌های نوشته شده تا صد سال اخیر، نماینده کامل مبانی و قواعد و اصول اخلاق اسلامی برگرفته از آیات و روایات به شمار نمی‌آید.

رسالتی که این مقاله بر عهده دارد بر این موضوع استوار است که در صد سال اخیر، منابع اخلاقی و کتب مدون با عناوین اسلامی در حوزه علمیه قم، آیا برگرفته از آیات قرآنی و آموزه‌های اخلاقی قرآن است یا خیر؟ بررسی این مسئله، همچنین میزان تأثیرپذیری منابع اخلاقی از آموزه‌های قرآنی در صد سال اخیر حوزه علمیه قم که با ورود

مرحوم آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی به قم و تأسیس حوزه علمیه قم مصادف بوده، محور اصلی موضوعات این مقاله است.

۱. جایگاه قرآن در بیان معارف اعتقادی و اخلاقی

قرآن در بین منابع اسلامی، رکن و محور معارف دین به شمار می‌رود. جایگاه وحیانی قرآن، عصمت داشتن قرآن از تحریف، جاودانگی قرآن در تازگی و بکر بودن، اعجاز در بلاغت و فصاحت و معانی و اتقان در ساختار و محتوای آن متفق علیه همه علمای تشیع است. قرآن کریم اصول و امهات معارف اعتقادی و اخلاقی دین اسلام را در خود گنجانده و قواعدی برای جاودانگی و استكمال اخلاق انسانی ارائه داده است. اخلاق در قرآن، یک علم مستقل در کنار اعتقادات و فقه نیست و بر خلاف سایر مکاتب، اسلام تنها مکتب اخلاقی است که مبانی و اصول و مسائل اخلاقی آن کاملاً اعتقادمحور است (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۰ و ۳۱ و ۴۸ و ۴۹ و ۹۱ و ۹۲).

اخلاق در قرآن را می‌توان به حسب متعلقات رفتار اخلاقی انسانی بر چند قسم تقسیم کرد: بایدها و نبایدهای اخلاقی انسان در قبال خدا (اخلاق بندگی)؛ بایدها و نبایدهای اخلاقی انسان در قبال دیگران (اخلاق اجتماعی)؛ بایدها و نبایدهای اخلاقی انسان در قبال خود (اخلاق فردی).

ارزش‌های اخلاقی در قرآن بر پایه ایمان و اعمال صالح پی‌ریزی شده که مجموع این دو حقیقت در قرآن «تقوا» نام‌گذاری شده است. ضد ارزش‌های اخلاقی در قرآن بر پایه کفر و فجور، عصیان، طغیان، اعمال سیئه و فاسد پایه‌گذاری شده است.

عوامل بنیادی در رشد اخلاقی انسان از منظر قرآن، ایمان به خدا و معاد و نبوت و التزام به انجام اعمال صالح مبتنی بر پایه ایمان است. عوامل اصلی در سقوط اخلاقی انسان در قرآن، دنیاپرستی، شیاطین و هواهای برخاسته از نفس انسانی است که علل اصلی کفرورزی و عصیان و فجور و طغیان انسان به شمار می‌رود.

رفتارهای صادر شده از سوی انسان با عناوین گوناگونی قابل توصیف است. به آن قسم از رفتارهای انسانی که قابلیت اتصاف به خوب و بد ارزشی را داشته باشد «رفتارهای اخلاقی» گفته می‌شود. به عبارت دیگر، رفتارهای انسانی اگر مورد قضاوت عقل یا فطرت یا وجدان قرار بگیرد و نتیجه این داوری ارزش‌گذاری فعل و رفتار در قالب «خوب» و «بد» اخلاقی باشد، «فعل اخلاقی» خوانده می‌شود.

۲. کتاب‌های اخلاقی یکصد ساله اخیر حوزه

در صد سال اخیر، بعد از تأسیس حوزه علمیه قم توسط مرحوم آیت‌الله حائری یزدی، کتاب‌های اخلاقی نیز تدوین یافته است. میزان تأثیرپذیری کتاب‌های مدون اخلاق اسلامی از معارف و آموزه‌های قرآن، به ویژه در دوره معاصر یعنی پس از پیروزی انقلاب اسلامی رونق بیشتری یافته است. البته در کنار این، با آثار اخلاقی مواجه هستیم که با

محوریت آموزه‌های قرآنی تدوین یافته است. مهم‌ترین آنها را می‌توان کتاب **اخلاق در قرآن** مرحوم علامه محمدتقی مصباح و تفسیر موضوعی قرآنی **اخلاق در قرآن** از آیت‌الله عبدالله جوادی آملی را نام برد.

این مقاله به حسب تقدم تاریخی در صد سال اخیر، کتاب‌های اخلاق اسلامی تدوین یافته را ذکر کرده و با نظر به مبانی و ساختار هر کتاب اخلاق اسلامی نگارش یافته، به اجمال میزان تأثیرپذیری مبانی و محتوای کتاب اخلاقی تدوین یافته از آموزه‌های اخلاقی قرآن را ذکر کرده است. کتاب‌های تدوین شده با عناوین اخلاقی در صد سال اخیر از نظر ساختار و محتوا و جنبه‌های پژوهشی و آموزشی یکنواخت نبوده و در ارزیابی میزان اخلاقی بودن و همچنین میزان تأثیرپذیری از آموزه‌های قرآنی یکسان نیست.

بر همین اساس، با مراجعه به فهرست و ساختار و محتوای کتاب‌های اخلاقی تدوین یافته در این بازه زمانی می‌توان بر اساس چهار نوع تقسیم‌بندی محتوایی؛ ساختاری؛ میزان تأثیرپذیری و عدم تأثیرپذیری از آموزه‌های قرآنی؛ و همچنین منطبق با نوآوری‌ها و اقتباس‌های تلفیقی، به ارزیابی کتاب‌های اخلاقی تدوین شده اقدام کرد. این تقسیم‌بندی عبارت است از؛ کتاب‌های پژوهش‌محور، آموزش‌محور، موعظه‌محور و اقتباسی یا تلفیقی.

۱-۲. کتاب‌های پژوهش‌محور

کتاب‌های پژوهش‌محور - در این زمینه - کتاب‌هایی هستند که در مباحث اخلاقی خویش، علاوه بر نوآوری‌های به دست آورده، محتوای اقتباسی و تلفیقی از رویکردهای اخلاقی ندارند و چون به حسب مصداق، نوآوری من جمیع جهات در نظام اخلاقی و آموزه‌های قرآنی صورت نگرفته، پژوهش‌های صورت گرفته به صورت موردی به بخشی از نظام اخلاق در قرآن پرداخته‌اند. در این میان می‌توان از کتاب‌های ذیل نام برد:

۱-۱-۲. اخلاق در قرآن، محمدتقی مصباح یزدی

این کتاب در سه جلد جمع‌آوری شده است. مبانی اصلی این کتاب با محوریت متعلق اخلاق و تنوع رابطه‌های انسان در قرآن، مسائل اخلاقی قرآن را در قالب سه عنوان کلی ذکر کرده است: اخلاق بندگی در قرآن (بایدها و نبایدهای قرآن در حوزه خوبی‌ها و بدی‌های اخلاقی انسان در رابطه با خدا)؛ اخلاق فردی (بایدها و نبایدهای قرآن در حوزه خوبی‌ها و بدی‌های اخلاقی انسان در رابطه با خود)؛ و اخلاق اجتماعی (بایدها و نبایدهای قرآن در حوزه خوبی‌ها و بدی‌های اخلاقی انسان در رابطه با انسان‌های دیگر).

این کتاب اخلاقی در بیشتر مبانی و اصول و حتی قواعد اخلاقی، متأثر از آموزه‌های قرآنی بوده و بلکه رسالت اصلی نگارش آن استخراج و تبیین آموزه‌های اخلاقی در قرآن است. تنها بخشی از این کتاب و بلکه مهم‌ترین بخش آن که برگرفته از آموزه‌های قرآنی نیست، مبحث «مبانی علم النفس اخلاقی در قرآن» است. نویسنده کتاب بر این نظر است که بهترین علم النفس برای علم اخلاق اسلامی، علم النفس روان‌شناختی است، نه علم النفس متدوال در کتب اخلاق اسلامی (مصباح یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۷-۳۶).

در این کتاب بیشتر آیات اخلاقی - اعتقادی مربوط به عناوین کلی سه‌گانه مذکور، جمع‌آوری و تحلیل شده است. کتاب مزبور در عین عدم استخراج علم النفس اخلاقی در قرآن و پایه‌ریزی سایر مسائل اخلاقی منطبق بر علم النفس اخلاقی قرآنی، می‌تواند نمونه‌ای منسجم در علم اخلاق اسلامی با تأثیرپذیری از آموزه‌های قرآنی به شمار آید.

۲-۱-۲. فرهنگ قرآن (اخلاق حمیده در قرآن)، عبدالنبی امامی

این کتاب در سه جلد تألیف شده است. مصنف در مجموع این سه جلد، ۳۹ صفت حمیده اخلاقی در قرآن را بررسی کرده و از نظرات مفسران در معنانشناسی و تبیین صفات مذکور بهره‌جسته است. صفات مذکور عبارتند از: ابرار، احسان، استعفاف، استقامت، اعتدال، امانت، انفاق، ایثار، باقیات صالحات، برّ، تسلیم، تفویض، تقوا، توکل، حسنه، حسن سلوک، حق، حکمت، خشوع، خلوص، خیر، دفع سیئه به حسنه، ذکر نعمت، رجاء بالله، رضوان الهی، سکینه، سلام و سلامت، صبر، صدقه، صدق، صالح و صالحون، عدل، عزت و عزیز، عفت و تعفف، عفو، عمل صالح، غض از ابصار، حفظ فروج (امامی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۵۶).

۲-۱-۳. فرهنگ صفات اخلاقی (باید و نبایدهای اخلاقی در قرآن)، عباس اسماعیلی یزدی

کتاب مزبور در هشت فصل تدوین شده است. فصل اول و دوم مباحث ارزشی و اصول راهبردی اخلاق است. در فصل سوم مصنف سیزده نمونه از مکارم اخلاقی را بررسی کرده است. فصل چهارم ارکان شش‌گانه ایمان را ذکر کرده است. فصل پنجم به هفت اصل اخلاق همزیستی اشاره نموده است. فصل ششم و هفتم و هشتم درباره موانع و ردایب اخلاقی است: ردایب اخلاقی درونی، ردایب اخلاقی بیرونی و ردایب اخلاقی اجتماعی.

رویکرد مصنف در تعریف و تبیین تمام صفات اخلاقی ذکر شده، در مرحله اول استناد به آیات قرآنی و در مرحله دوم استناد به روایات بوده است. این کتاب در عین حال که به ایمان و ارکان ایمان که به‌مثابه مبانی علم اخلاق در قرآن است، اشاره کرده، به تقوا و آثار اخلاقی آن در قرآن اصلاً اشاره‌ای نکرده است. همچنین به مباحث انسان‌شناسی اخلاقی در قرآن نیز نپرداخته است (اسماعیلی یزدی، ۱۳۸۶، ص ۴۳ تا آخر).

۲-۱-۴. اخلاق در دیدگاه قرآن و عترت، مرتضی تنکابنی

این کتاب در دو بخش تدوین شده است: بخش اول اخلاق که از متن قرآن است، و بخش دوم اخلاق که از کلمات چهارده معصوم علیهم‌السلام است. آنچه محل بحث ماست بخش اول این کتاب است.

مصنف بخش اول را به دو فصل تقسیم کرده است: فصل اول اخلاص ستوده در قرآن که ۴۰ صفت اخلاقی را ذکر و بررسی کرده است. فصل دوم اخلاق نکوهیده که در آن نیز ۴۰ صفت اخلاقی را ذکر و بررسی نموده است. بخش اول این کتاب که حجم زیادی هم بدان اختصاص یافته، کاملاً متأثر از آموزه‌های اخلاقی قرآن بوده و

مصنف آیات مربوط به هر صفت اخلاقی در قرآن را ذیل عنوان مربوط به آن جمع‌آوری و دسته‌بندی کرده است. (فرید تنکابنی، ۱۳۷۶).

۵-۲. دانشنامه اخلاق کاربردی، احمدحسین شریفی و همکاران

پنج جلد از این دانشنامه به چاپ رسیده است. جلد اول در باب مباحث نظری اخلاق کاربردی است. جلد دوم درباره اخلاق زیستی است. جلد سوم در اخلاق فراغت و گردشگری است. جلد چهارم مربوط به اخلاق حاکمیت و سیاست است. جلد پنجم اخلاق علم و فرهنگ را بررسی کرده است.

مقالات و مباحث نظری این دانشنامه در هفت فصل تدوین یافته است: فصل اول جایگاه اخلاق کاربردی در هندسه دانش‌های اخلاقی را بررسی کرده است. فصل دوم مربوط به نقش فرااخلاق در اخلاق کاربردی است. فصل سوم درباره نقش اخلاق کاربردی در توجه به فلسفه اخلاق است. فصل چهارم راهکارهای حل تزاخمت اخلاقی از نگاه اندیشمندان اسلامی را بررسی کرده است. فصل پنجم نقش «قاعده زرین» در تصمیم‌گیری‌های اخلاقی است. فصل ششم نقش جنسیت در داوری‌های اخلاقی بر اساس اندیشه اسلامی است. در مجموع مباحث این فصل، فقط به شش آیه قرآنی و پنج حدیث استشهد شده است؛ اما مبانی و رویکرد بخش مذکور کاملاً فلسفی بوده و منظور از «اندیشه اسلامی» قید شده در عنوان، اندیشه استخراج شده از آیات قرآنی نیست. فصل هفتم مربوط به نقش عرف در تشخیص وظایف اخلاقی است.

مباحث و مقالات اخلاق زیستی در ده فصل جمع‌آوری شده است: فصل اول چپستی اخلاق زیستی؛ فصل دوم معیار انسانیت و نقش آن در اخلاق زیستی (در این فصل معیار انسانیت از نگاه متفکران فلسفه در غرب و شرق بررسی شده است، نه انسانیت از نگاه قرآن)؛ فصل سوم اخلاق ژنتیکی و مهندسی ژنتیک انسانی؛ فصل چهارم پیامدهای اخلاقی مهندسی ژنتیک از منظر اخلاق اسلامی (در این فصل به یازده آیه قرآنی استشهد شده است)؛ فصل پنجم شبیه‌سازی انسانی و اخلاق؛ فصل ششم سقط جنین از منظر اخلاق اسلامی (در این فصل علاوه بر ذکر دلایل روایی بر حرمت سقط جنین، بر اساس آیه فطرت و آیه نفخ روح، سقط جنین بررسی شده است)؛ فصل هفتم قتل ترحمی ارادی از منظر اخلاق اسلامی (در این فصل به یازده آیه قرآنی استشهد شده است)؛ فصل هشتم بررسی اخلاقی و غیر اخلاقی در نوع برخورد کالاکونه با اعضای بدن؛ فصل نهم بررسی اخلاقی برداشت عضو پیوندی از بیمار مرگ مغزی؛ فصل دهم بررسی اخلاقی حکم اعدام با توجه به حق حیات.

مباحث اخلاق فراغت و گردشگری در هفت فصل جمع‌بندی شده است: فصل اول در اخلاق عبادت که موضوعی قرآنی و متأثر از آیات و مبانی قرآنی است. فصل دوم اخلاق فراغت که در بخش هشتم درباره نظر اسلام درخصوص اخلاق فراغت اینچنین آورده است: هرچه برای انسان کمال و تقرب به خدا بیاورد «فراغت حسنه» و هرچه برای انسان نقص و دوری از خدا بیاورد «فراغت ردیله» است. فصل سوم بررسی اوقات فراغت از نگاه اخلاق اسلامی که نویسنده در این مقاله برای تبیین مبانی قرآن از اوقات فراغت به هشت آیه قرآنی استشهد کرده است.

فصل چهارم درباره ماهیت شادی و نشاط که در آن نویسنده آیات و روایاتی مرتبط با مقوله شادی و نشاط را بررسی کرده است. فصل پنجم در اخلاق گردشگری با تکیه بر آموزه‌های اسلامی که در آن نیز به آیات و روایات ذی‌ربط با موضوع مقاله استشهداد شده است. فصل ششم درباره مقایسه تطبیقی زیارت و گردشگری است. فصل هفتم نظریه اخلاق زیست- محیطی اسلام که در آن رابطه انسان و طبیعت و همچنین ارزش زیست- محیطی از دیدگاه قرآن را بررسی نموده است.

جلد چهارم این دانشنامه مربوط به اخلاق حاکمیت و سیاسی است. مباحث و مقالات این جلد در نه فصل جمع‌بندی شده است: فصل اول نوع رابطه اخلاق و سیاست را بررسی کرده است. فصل دوم اخلاق در سازمان‌ها و مسئولیت‌های حاکم بر آن را بررسی نموده است. در این فصل مبانی انسان‌شناسی اخلاق سازمان از دیدگاه اسلام با استشهداد به ۲۱ آیه قرآنی تبیین شده است. فصل سوم اخلاق در مدیریت و سازمان است. فصل چهارم در نقد مبانی انسان‌شناختی اخلاق آزادی‌خواهی (لیبرال) است. فصل پنجم در تزامم آزادی و عدالت در آزادی‌خواهی و اسلام است. نویسنده در باب ارائه نظر اسلام، در مجموع به سه آیه قرآنی استشهداد کرده است. فصل ششم در رابطه با اخلاق و اقتصاد است. فصل هفتم در اخلاق جنگ و صلح است که در تبیین نظر اسلام درباره صلح و جنگ به آیات مربوط به آنها استشهداد کرده است. فصل هشتم در اصول اخلاقی حاکم بر روابط فرمانده و سرباز است. فصل نهم در اخلاق انتخابات است. نویسنده در بیان نظر اسلام در این باره به نه آیه قرآنی استشهداد کرده است.

جلد پنجم این کتاب مربوط به اخلاق علم و فرهنگ است. فصل اول تا چهارم این کتاب مربوط به اخلاق پژوهش، اخلاق نقد، اخلاق مناظره و اخلاق رسانه است. مباحث اخلاق رسانه‌ای این بخش متأثر از آیات و روایات است. در فصل پنجم اخلاق روزنامه‌نگاری بیان شده است. فصل ششم به قواعد حاکم بر روابط خانوادگی از نظر اسلام اختصاص دارد. مباحث این فصل با استناد به آیات قرآنی صورت گرفته است. فصل هفتم درباره اخلاق همسایگی است (شریفی و همکاران، ۱۳۹۶).

۶-۱-۲. دانش اخلاق اسلامی، حسین مظاهری

این کتاب در چهار جلد تدوین شده است. مؤلف این کتاب با روحیه انتقادی به رویکردهای اخلاقی مشهور و به‌ویژه رویکرد اخلاق فلسفی و ارسطویی، کوشیده است مبانی علم اخلاق اسلامی را از مبانی اخلاق فلسفی و ارسطویی جدا کند. مؤلف از منتقدان جدی نظریه «اعتدال» و قوای چهارگانه نفس بوده و فضایل و رداییل اخلاقی را مطابق با آیات روح، به «روح ظلمانی» و «روح نورانی» تقسیم کرده است. روح ظلمانی منشأ رداییل و روح نورانی منبع فضایل انسانی است.

مصنف بر این نظر است که این تقسیم‌بندی را از آیات قرآنی برگرفته است. همچنین تمام محاسن و رداییل اخلاقی را به روش تقابلی بررسی کرده است. در مقابل نظریه «اعتدال» که صفات به حد وسط و حد تفریط و حد افراط تقسیم بندی می‌شود، صفات ضد از نظر مصنف عبارتند از: یقین مقابل بی‌ثباتی، توحید مقابل شرک،

تفکر مقابل غفلت، فریکاری مقابل شجاعت، ترس از خدا مقابل امید به خدا، کرامت نفس در مقابل پستی نفس، غیرت در مقابل حمیت، آرامش در مقابل عجله، حسن ظن در مقابل سوء ظن، حلم در مقابل غضب، بخشش در مقابل کینه، تواضع در مقابل تکبر، رحمت در مقابل سنگدلی، عفت در مقابل زیاده‌خواهی در شهوت جنسی، زهد در مقابل دنیا دوستی، قناعت در مقابل حرص، بی‌نیازی در مقابل طمع، سخاوت در مقابل بخل، خیرخواهی در مقابل حسد، غبطه در مقابل کوتاهی در کسب فضایل، بی‌میلی به مقام و رتبه در مقابل ریاست‌دوستی، مسئولیت‌پذیری در مقابل کوتاهی در مسئولیت، باوفایی در مقابل بی‌وفایی، سادگی در مقابل زیرکی، خلوص در مقابل ریا، توبه در مقابل عصیان، تقوا مقابلی برایش ذکر نشده، محبت حق تعالی مقابلی برایش ذکر نشده، وفا در مقابل ناپاسی، شکر مقابلی برایش ذکر نشده، رضایت از حق تعالی در مقابل نارضایتی از حق تعالی، توکل مقابلی برایش ذکر نشده، حضور قلب در مقابل غفلت از خدا، استقامت در مقابل ناشکیبایی، دعا در مقابل رویگردانی از دعا، تمسک به قرآن در مقابل تمسک به طاغوت، میانه‌روی و عزلت که مقابلی برایش ذکر نشده است.

مصنف در سراسر این چهار جلد کوشیده است با استناد به آیات قرآنی، مبانی و نظر اخلاقی قرآن را ارائه دهد. بر اساس مبانی برگرفته، اساساً در قرآن مقوله‌ای به نام «روح نورانی» و «روح ظلمانی» وجود ندارد و حقیقت روح در قرآن ارتباطی با حقیقت انسان ندارد؛ زیرا روح در قرآن تأییدکننده حضرت عیسی علیه السلام معرفی شده و غیر از خود اوست در آیاتی از قبیل: «وَآتَيْنَا عِيسَىٰ بِنُورٍ مِّنَ الْبَيْنَاتِ وَآيَدَانَهُ بَرُوحَ الْقُدُسِ» (بقره: ۸۷)؛ «وَ رَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَىٰ بِنُورٍ مِّنَ الْبَيْنَاتِ وَآيَدَانَهُ بَرُوحَ الْقُدُسِ» (بقره: ۲۵۳)؛ «إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَىٰ بِنُورٍ مِّنَ رَّسُولِ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ لَقَّاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِّنْهُ» (نساء: ۱۷۱)؛ «إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَىٰ بِنُورٍ مِّنَ رَّسُولِ اللَّهِ عَلِيكَ وَآلِدَتِكَ إِذْ آيَدُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تَكَلَّمَ النَّاسُ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا» (مائده: ۱۱۰).

روح در قرآن تأییدکننده و تقویت‌کننده و تثبیت‌کننده حقیقت ایمان در قلوب مؤمنان است: «أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِّنْهُ» (مجادله: ۲۲). حقیقت روح در قرآن موجودی از عالم امر است، نه عالم خلق: «يُنزِلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ» (نحل: ۲)؛ «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» (اسراء: ۸۵)؛ «رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنزِلَ يَوْمَ التَّلَاقِ» (غافر: ۱۵)؛ «وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا» (شوری: ۵۲).

از نظر قرآن، نفخه حقیقت انسان بر جسم انسان به وسیله روح انجام می‌شود: «فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا» (مریم: ۱۷)؛ انبیاء: ۹۱)؛ (تحریم: ۱۲ و...).

روح در نزول وحی به ملائکه حامل وحی، امدادسانی و همراهی می‌کند (نحل: ۱۰۲)؛ شعراء: ۱۹۳ و ۱۹۴).

روح غیر از ملائکه و جبرئیل است (معارج: ۴)؛ قدر: ۴).

برای روح در قرآن دو صفت ذکر شده است: صفت قدس و صفت امانتداری (نحل: ۱۰۲)؛ شعراء: ۱۹۳ و ۱۹۴).

۷-۱-۲. راه تکامل، احمد امین

این کتاب در هفت جلد به چاپ رسیده است. نویسنده در تمام مباحث اخلاقی مطرح شده، رویکرد قرآنی داشته و کوشیده است تا پاسخ سؤالات و معضلات اخلاقی عصر کنونی را با دلایل و آیات قرآنی پاسخ بدهد. مباحث اخلاقی این کتاب گسترده است. بدین‌روی به مباحث مهم این کتاب اشاره می‌شود: هدف از آفرینش انسان در قرآن، ارزش عقل‌ورزی از نظر دین، ارزش بی‌مانند حقایق دینی، رابطه علوم جدید با دین، آثار اخلاقی خوف از خدا در قرآن، تأثیر بلاها در تکامل روحی و اخلاقی انسان‌ها، ایمان و برادری واقعی، مردمداری، صلح و رحمت، رفتارهای ارزشی اجتماعی از نظر قرآن، انفاق، صدقه، زکات، راهکارهای اخلاقی شدن، روش‌های تربیت اخلاقی در قرآن، آثار خدانشناسی در اخلاق، جایگاه ایمان و تقوا در ارزش‌های اخلاقی قرآن، شک و تردید و راه‌های درمانی آن در قرآن، تأثیر گناهان در اخلاق انسان از منظر قرآن، اخلاق پیامبران در قرآن، رابطه علم و ایمان در قرآن، روش‌های انحراف شیطان در قرآن، معاد و آثار اخلاقی ایمان به معاد، فطرت و رابطه آن با دین، راه‌های نجات مردم عصر حاضر از معضلات اخلاقی، آثار امر و معروف و نهی از منکر در اجتماع، خردورزی در آیات الهی و آثار تکاملی آن، آثار اجتماعی قطع رحم و پیوند رحم، آثار جاهلیت و خرافات در روح و روان انسان، حقیقت شکر و راه‌های کسب آن، عوامل هدایت در قرآن، عوامل گمراهی در قرآن، آثار فردی و اجتماعی خشم از دیدگاه قرآن.

نگارنده در سراسر مطالب اخلاقی که مطرح شده، با تمرکز بر آیات و با بهره‌گیری از مبانی قرآنی در هر موضوع و عنوان ذکر شده به ارائه مبانی قرآنی و ارائه راهکارهای کار قرآنی پرداخته است (امین، ۱۳۶۶).

۸-۱-۲. معجم المحاسن و المساوی، ابوطالب تجلیلی تبریزی

این کتاب در نوزده جلد تدوین شده و نویسنده ۲/۷۰۳ موضوع از اخلاق، فقه و آداب اسلامی را در آن بررسی کرده است. این کتاب روایت‌محور بوده و برای هر موضوع مطرح شده، روایات ذی‌ربط را جمع‌آوری کرده است. بیش از ۳۶۰ موضوع اخلاقی در حوزه محاسن و مساوی اخلاقی مبتنی بر روایات در این کتاب بررسی شده است. از جمله مباحث مطرح شده در باب اخلاق در قرآن، «ایمان و تقوا» است که در آن نگارنده به تعداد محدودی از آیات قرآنی نیز استشهد کرده است؛ اما مبنای تمام مباحث این معجم روایات است (تجلیلی تبریزی، ۱۴۱۷ق).

۹-۱-۲. بهشت اخلاق، مهدی نیلی

نویسنده ۳۱۳ نمونه از فضایل و ردایب اخلاقی را در دو جلد بررسی کرده است. ساختار این کتاب با دیگر کتاب‌های اخلاقی تدوین شده، کاملاً متفاوت است. تمام صفات اخلاقی ذکر شده در این کتاب در قالب هشت عنوان مشخص شده در هر جلد به صورت ترتیبی بررسی شده است: اول تعریف واژه محل بحث (صفت اخلاقی فضیلت یا ردیله)؛ دوم آیات مربوط به آن؛ سوم روایات ذی‌ربط؛ چهارم اهمیت آن؛ پنجم فواید و آثار فضایل اخلاقی یا منشأ ردایب اخلاقی؛ ششم اقسام آن؛ هفتم راه تحصیل (فضیلت اخلاقی) یا علاج (ردیله اخلاقی)؛ هشتم تذکرات.

قوای اخلاقی ذکر شده در این کتاب و همچنین تقسیم بندی تمام صفات اخلاقی در آن کاملاً بر مبنای اخلاق ارسطویی انجام شده و ذکر آیات و روایات فقط به عنوان مؤید و محل شاهد آمده است (نیلی‌پور، ۱۳۸۶). کتاب‌های پژوهش‌محور دیگری نیز با تأثیرپذیری از آموزه‌های قرآنی تدوین شده، اما چون میزان تأثیرپذیری آنها از قرآن در حد مقبولی نبوده و نیز پژوهش صورت گرفته به صورت گزینشی از آموزه‌های قرآنی اختیار کرده، بر همین اساس، برای ملاحظه دیگر کتاب‌های پژوهش‌محور (ر.ک. آزاد، ۱۳۹۴؛ محمدی، ۱۳۹۵؛ نصرتی، ۱۳۹۷).

۲-۲. کتاب‌های آموزش‌محور

کتاب‌های آموزش‌محور و درسنامه‌ای عمدتاً توسط استادان حوزه و دانشگاه تدوین یافته و برای آموزش اخلاقی طلاب و دانشجویان با مبنای و مفاهیم اخلاقی نگارش شده است. اگر در بین کتاب‌های آموزشی و درسنامه‌ای، محتوا و ساختار مطالب اقتباسی و تلفیقی باشد به بخش کتاب‌های اخلاق اقتباسی و تلفیقی ارجاع داده می‌شود و اگر نویسنده کتاب در مطالب خویش پژوهش‌ها و نوآوری‌های جدیدی داشته باشد به بخش کتاب‌های پژوهش‌محور ارجاع داده می‌شود.

۱-۲-۲. اخلاق اسلامی، گروه اخلاق مرکز مدیریت حوزه قم

این دوره شش جلدی اخلاق اسلامی برای پایه اول تا ششم حوزه علمیه تدوین شده است. عنوان کتاب «**اخلاق اسلامی**» است، اما مباحث کتاب در باب آداب اسلامی و اخلاق اسلامی بوده و این دو با هم یکی فرض شده است. جلد اول مربوط به آداب بندگی، گاهی نیز به اخلاق بندگی اشاره کرده است. مباحث این جلد عبارت است از: آداب نماز، دعا، توسل، مسجد و روزه‌داری.

جلد دوم در باب آداب فردی است. مباحث این کتاب بیشتر مربوط به آراستگی و نظافت و آداب خوابیدن و خوردن و مانند آن است.

جلدهای سوم و چهارم مربوط به آداب اجتماعی و شامل مباحثی از قبیل دوستی و معاشرت، آداب گفت‌وگو، مهمانی، سفر، همسایه، هدیه، مشورت و آداب علم‌آموزی است.

جلد پنجم به مبنای اخلاق اسلامی پرداخته و مباحثی از قبیل هدف اخلاق اسلامی، اهمیت اخلاق اسلامی، فایده اخلاق اسلامی، تاریخچه اخلاق اسلامی، قلمرو اخلاق اسلامی، و مبنای انسان‌شناسی و خداشناسی و هستی‌شناسی در علم اخلاق اسلامی را مطرح کرده است.

جلد ششم این مجموعه اخلاقی درباره مباحث اصول تربیت اخلاقی بحث کرده است. اصول اخلاقی در اخلاق اسلامی عبارتند از: علم، ایمان، عمل صالح، تقوا، معرفت و تکریم نفس، جهاد با نفس، رفق با نفس، اعتدال، تدریج، جامعیت. روش‌های تربیت اخلاق اسلامی هم عبارتند از: تفکر، ذکر، محبت، انس با قرآن و احادیث، و مراقبه.

چهار جلد اول این کتاب بیشتر رویکرد روایی و نقلی دارد و در حوزه آداب اسلامی است، نه اخلاق اسلامی، و

دو جلد آخر این کتاب بیشتر رویکرد قرآنی دارد و مبانی اخلاق اسلامی را از آیات قرآنی استخراج کرده است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴).

۲-۲-۲. اخلاق اجتماعی، محمد باقر تحریری

این کتاب که در ۲۹ درس، اخلاق اجتماعی را به بحث و بررسی گذاشته، از سوی اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی برای تدریس در مدارس علمیه خواهران تهیه و تنظیم شده است. در این اثر اخلاق اجتماعی به دو بخش «اخلاق اجتماعی عام» و «اخلاق اجتماعی خاص» تقسیم شده است. «اخلاق اجتماعی خاص» آن دسته از ارزش‌های اخلاقی است که در حیطه خاصی از ابعاد زندگی اجتماعی انسان، مثل اقتصاد، تعلیم و تربیت، خانواده و سیاست از آنها بحث می‌شود. در «اخلاق اجتماعی عام» ارزش‌های فراگیری همچون تواضع، خیرخواهی، عدالت و حلم بررسی می‌شود.

محتوای این اثر بر پایه استناد به منابع وحیانی و میراث روایی شیعه پی‌ریزی شده است. برای ترسیم این اخلاق ناب، از آیات قرآن کریم و منابع اصلی روایی مانند *الکافی*، *من لایحضره الفقیه*، *نهج البلاغه* و دیگر منابع روایی شیعه در قرون اولیه، نکاتی ارزشمند انتخاب شده است. همچنین بحث‌ها بر اساس الگوی کتاب درسی نگارش شده است. کتاب *اخلاق اجتماعی* در باب ارزش‌های اخلاق اجتماعی سامان یافته و در هر بخش، مفهوم‌شناسی، اهمیت و راهکار آراستگی به یک یا چند فضیلت اخلاق اجتماعی تبیین شده است.

۳-۲-۳. اخلاق اسلامی، سیدمحمد شفیعی مازندرانی

این کتاب در ۲۴ درس تدوین شده است. درس اول تا ششم مربوط به مبادی علم اخلاق است؛ از قبیل: ریشه اخلاق، ارکان اخلاق، اهمیت اخلاق، هدف اخلاق، رسالت اخلاق، درس هفتم مربوط به اصول فضایل و ردائیل است. از نظر نگارنده اصول محاسن اخلاقی همان چهار صفت معروف در اخلاق فلسفی است: حکمت، عفت، شجاعت، و عدالت. ردائیل اخلاقی هم حد افراط و حد تفریط این صفات چهارگانه است. از درس هشتم تا آخر به پانزده صفت اخلاقی - هم ردیله و هم فضیله - پرداخته که عبارتند از: هوای نفس، تکبر، عیب‌جویی، غیبت، حسد، غضب، سوء ظن، دروغ، ذکر، اخلاص، صبر، پاکدامنی، تقوا، توبه، دعا و نیایش. رویکرد نگارنده در عین حال که تلفیقی بوده، اما در تبیین صفات اخلاقی روایت‌محور است (متولی شعراوی، ۱۴۲۷ق).

۴-۲-۴. آشنایی با دانش اخلاق اسلامی (درآمدی بر فلسفه علم اخلاق اسلامی)، مهدی احمدپور

این کتاب در چهارده فصل تدوین شده است. در فصل اول نگارنده علل کم‌توجهی به علم اخلاق اسلامی را بررسی کرده است. در فصل دوم به تقسیم‌بندی علوم دینی و جایگاه علم اخلاق در علوم دینی پرداخته است. در فصل سوم معنا و مقصد اخلاق اسلامی را بررسی کرده است. در فصل چهارم موضوعات و مسائل علم اخلاق اسلامی را واکاوی کرده است. در فصل پنجم جایگاه علم اخلاق در تقسیم‌بندی علوم از دیدگاه بزرگان را تبیین کرده است. در

فصل ششم منابع اخلاق اسلامی را معرفی نموده که عبارتند از: قرآن و سنت و عقل و شهود. در فصل هفتم مبانی اخلاقی اسلامی را بر اساس پنج مؤلفه خداشناسی، معرفت‌شناسی، دین‌شناسی، انسان‌شناسی و هستی‌شناسی بررسی کرده است. در فصل هشتم مباحث مربوط به روش اخلاق اسلامی را آورده است. در فصل نهم مکاتب و رویکردهای چهارگانه اخلاقی (فلسفی، نقلی، عرفانی و تلفیقی) را تبیین نموده است.

این کتاب در عین جامعیتی که دارد، لیکن به مبانی اخلاق در قرآن اشاره نکرده است (احمدپور، ۱۳۹۵؛ شریفی، ۱۳۹۳؛ جباران، ۱۳۸۶؛ مطهری، ۱۳۹۳؛ دبیری، ۱۳۹۲).

۳-۲. کتاب‌های موعظه‌محور

کتاب‌های موعظه‌ای غالباً مختص جلسات اخلاق علمای حوزه و بعضی مراجع است که به صورت کتاب اخلاقی تدوین شده است. در این زمینه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱-۳-۲/۱. اخلاق، محمدتقی فلسفی

این کتاب در دو جلد تدوین شده است. نگارنده کوشیده است مسائل اخلاقی مطرح شده در این کتاب با استناد به آیات و روایات انجام شود. جلد اول دارای ده فصل است: فصل اول تعاریف و مبانی اخلاق را از نظر آراء دانشمندان در حوزه اخلاق و فلسفه ارائه داده است. فصل دوم اخلاق را به «بشری» و «الهی» تقسیم کرده است. فصل سوم اخلاق سودجویی و اخلاق مبتنی بر ایمان را بررسی نموده است. فصل چهارم اخلاق طبیعی و نظریه «تکامل» را واکاویده است. فصل پنجم راه‌های تشخیص بیماری‌های اخلاقی را آورده است. فصل ششم مباحث پیشگیری اخلاقی و درمان اخلاقی در قبال بیماری‌های اخلاقی را مطرح ساخته است. فصل هفتم آفات طبیعی و شرور نفسانی و نحوه مقابله با این آفات را به بحث گذارده است. فصل هشتم به آثار فردی و اجتماعی عیب‌جویی اختصاص یافته است. فصل نهم انواع انتقادات و انتقاد اخلاقی را مطرح کرده است. فصل دهم صفت اخلاقی «تغافل» و انواع آن را از نظر اسلام یادآور شده است.

جلد دوم کتاب در ده فصل ساختاربندی شده است. در فصل اول رابطه خودشناسی و اخلاق؛ در فصل دوم جایگاه و نتایج اخلاقی ایمان؛ در فصل سوم و چهارم ردیله اخلاقی «خودفراموشی» و «ریا» در قرآن؛ در فصل پنجم تکلف ممدوح و مذموم و آثار اخلاقی آنها؛ در فصل ششم و هفتم مسئله «نگرانی‌های اخلاقی» و «نگرانی‌های معقول» و «نگرانی‌های موهوم» و روش درمان آنها؛ در فصل هشتم آینده‌نگری در اخلاق؛ در فصل نهم ردیله «انتقام‌جویی»؛ و در فصل آخر ارزش‌های انسانی و عالی‌ترین آنها و «تصیّد گرایز» را آورده است.

نگارنده در هر فصل و در هر بخش با استناد به یک آیه قرآنی، مسائل مطرح شده را تشریح کرده است (فلسفی، ۱۳۹۷ق).

۲-۳-۲. اخلاق اسلامی، علی مشکینی

این کتاب در هشت فصل جمع‌آوری شده است. فصل اول درباره ضرورت تفکر و مطالعه در حقیقت نفس است. فصل دوم در باب جایگاه عقل الهی در اخلاق است. فصل سوم در خصوص نگاه حکیمانه داشتن به وقایع و اتفاقات زندگی دنیوی است. فصل چهارم در زمینه جایگاه قدرت روحی انسان در مسیر کمال است. فصل پنجم در ارتباط با آثار یاد خدا در متخلق شدن به رفتارهای نیک است. فصل ششم درباره مقاومت و شجاعت داشتن در مقابل هواهای نفسانی است. فصل هفتم در باب دوری از گناه به‌مثابه بهترین راه پاکیزگی در اسلام است. فصل هشتم درباره توبه و آثار کمالی توبه است.

مؤلف در این کتاب کوشیده است برای تبیین مباحث خویش به آیات و روایات استشهد کند. ساختار و محتوای کتاب موعظه‌محور بوده و در قالب جلسات اخلاق متدوال بیان شده است (مشکینی، ۱۳۹۰).

۳-۳-۲. اخلاق در قرآن، ناصر مکارم شیرازی

این کتاب در سه جلد تدوین شده است. تمام مباحث این سه جلد کتاب در دو بخش کلی نگاشته شده است: بخش اول اصول مسائل اخلاقی که در جلد اول این کتاب آمده است. بخش دوم فروع مسائل اخلاقی که در جلد دوم و سوم بررسی شده است. از نظر مصنف اصول مسائل اخلاقی در قرآن عبارتند از: مسائل اخلاقی در ارتباط با خالق، مسائل اخلاقی در ارتباط با خلق، مسائل اخلاق در ارتباط با خویشستن، و مسائل اخلاقی در ارتباط با جهان آفرینش و طبیعت.

فروع مسائل اخلاقی در حوزه ردایل و محاسن اخلاقی در قرآن عبارتند از: توبه، نیت، اخلاص، ریاکاری، سکوت، خودشناسی، خدانشناسی، عبادت و نیایش، ذکر خدا، تولا و تبرا، الگوپذیری، تکبر و استکبار، تواضع و فروتنی، حرص و قناعت، حب دنیا، حسد، غرور و خودبینی، آرزوهای دراز، تعصب و لجابت، جبن و شجاعت، خوباختگی و توکل، شهوت‌پرستی، عفت، غفلت، بخل، جود، عجله، صبر، جاه‌طلبی، بهانه‌جویی، کفران، شکرگذاری، غیبت، تنابز باللقاب، حفظ‌الغیب، حسن خلق و کج‌خلقی، امانت و خیانت، صدق و راستی، دروغ، وفای به عهد، پیمان‌شکنی، بحث منطقی، جدال و مراء، سخن‌چینی، اصلاح ذات‌البین، سوء ظن و حسن ظن، تجسس، حلم و غضب، عفو و انتقام، غیرت و بی‌غیرتی، اجتماع‌گرایی و انزواگرایی (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰).

۴-۳-۲. اخلاق و خودسازی در مکتب قرآن و اهل بیت، حسین مظاهری

این کتاب در ۲۶ بخش تدوین شده است. محقق بر این نظر است که در معضلات اخلاقی، تنها پناهگاه انسان قرآن و اهل‌بیت است. وی برای «تخلق به اخلاق قرآنی» چهار مرحله بیان کرده است: مرحله اول خواندن قرآن، مرحله دوم فهم قرآن، مرحله سوم عمل به قرآن، و مرحله چهارم تمسک به قرآن و بهره‌گرفتن از نور و هدایت قرآن. در کنار این مراحل چهارگانه قرآنی، برای متخلق شدن به اخلاق قرآنی، باید به اهل‌بیت نیز تمسک جست. نماز و توبه و امید به رحمت خدا و دعا اسباب رسیدن به اخلاق قرآنی به شمار می‌رود.

از نظر مصنف ریشه‌گرفتنی‌های انسان، ردایلی اخلاقی است و مادر فضایل صبر و استقامت و تحمل و سعه صدر. نویسنده در سراسر مباحث این کتاب از آیات قرآنی و روایات بهره‌جسته است (مظاهری، ۱۳۸۳).

۵-۳-۲. اخلاق اسلامی، سیدمحمدعلی جزائری

این کتاب در شش فصل تدوین شده است. فصل اول کلیات است. از نظر مؤلف منشأ صفات اخلاقی وجدان انسان است. وی «وجدان» را به نفس ملهمه به تقوا و فجور تفسیر کرده است. فصل دوم و سوم و چهارم و پنجم صفات اخلاقی نشئت گرفته از قوه عاقله و شهویه و غضبیه و وهمیه را بررسی نموده است. فصل ششم مربوط به صفات مشترک بین قوای ذکر شده است. با آنکه مصنف در فصل اول ادعا کرده که از نظر دین اخلاق بدون ایمان نامعقول است، اما ساختار و محتوای کتاب بر اساس مبانی اخلاق ارسطویی شکل گرفته است (جزایری، ۱۳۸۸).

۶-۳-۲. اخلاق اسلامی، محمد محمدی گیلانی

این کتاب حاصل ۳۵ جلسه اخلاق نویسنده است که به کوشش جعفر سعیدی جمع‌آوری شده است. وی در جلسه اول و دوم به روش‌های اخلاقی اشاره کرده و بر این نظر است که روش انبیا در اخلاق کوتاه‌ترین روش است. در جلسه سوم به بررسی صفت «شجاعت» و «ترس» پرداخته است. در جلسه چهارم و پنجم و ششم به این موضوع پرداخته که در قرآن، چهار واژه «نفس»، «قلب»، «روح» و «عقل» به یک معناست. در سایر جلسات موضوعاتی از قبیل دنیا، نماز، عصمت و فقر بررسی شده است. در جلسه سیزدهم ایمان و مراتب آن بررسی شده است. در ادامه مباحث، اخلاص در عمل و اصالت نیت بررسی شده است. مصنف در حوزه ردایلی و محاسن اخلاقی به صفاتی از قبیل حسد، انفاق، بخل، توبه، سخن‌چینی، عجب، عزت و تواضع پرداخته است. رویکرد مصنف موعظه‌ای است و در مواردی به روایات و آیات محدودی استناد جسته است (محمدی گیلانی، ۱۳۸۰).

۷-۳-۲. گنجینه اخلاقی، مهدی جلالی خمینی

این کتاب دروس اخلاقی آیت‌الله جلالی خمینی است و رویکرد موعظه‌ای دارد و برخی مباحث اخلاقی و تربیتی را ذکر کرده است؛ از قبیل: تحصیل علم، دعا، انس با قرآن، روزه گرفتن، تلاوت قرآن، رعایت حقوق، توبه و ورع. همچنین مباحثی از آداب اسلامی را نیز مطرح ساخته است. نگارنده برای تبیین مباحث خویش از تعداد محدودی آیه قرآنی و روایات استفاده کرده است (جلالی خمینی، ۱۳۸۸).

برای ملاحظه سایر کتب موعظه‌محور و درسی اخلاقی، (ر.ک: محفوظی، ۱۳۸۸؛ مهدوی کنی، ۱۳۷۵؛ شیرازی، ۱۴۲۴ق؛ بهاء‌الدینی، ۱۴۲۹ق؛ وطن‌خواه، ۱۳۹۶).

۴-۲. کتاب‌های اقتباسی

کتاب تدوین شده اخلاقی با رویکرد اقتباسی، در بیشتر موارد، هم در بخش مبانی و هم در بخش محتوا متأثر از سایر

نویسندگان اخلاق‌نویس و اخلاق‌پژوهش بوده است. همچنین اگر نویسنده‌ای مباحث اخلاقی را به صورت تلفیقی از رویکردهای گوناگون خلاصه و جمع‌بندی کرده است یا خود نویسنده بین چند مکتب و یا رویکرد را با قرآن و روایات با سایر رویکردهای اخلاقی تفلیق کرده، بی‌آنکه نوآوری پژوهش‌محور داشته باشد، در این بخش فهرست‌بندی شده است:

۱-۴-۲. اخلاق الهی، مجتبی تهرانی

مجموعه هفده جلدی اخلاق الهی در حقیقت، ساختاربندی میسوط و منظمی از کتاب *جامع السعادات* ملامحمد مهدی نراقی است. رویکرد این مجموعه تلفیقی بوده، اما مبانی اخلاق ارسطویی بر تمام جلدهای این کتاب حاکم است. جلد اول درباره قوه عقل بحث کرده است. جلد دوم و سوم و چهارم و پنجم درباره قوه شهوت و صفات مرتبط با آن است. جلد ششم و هفتم مربوط به قوه غضب و صفات آن است. از جلد هشتم تا جلد هفدهم صفات و آثار مشترک قوای سه‌گانه نفس (عقل، غضب و شهوت) را بررسی نموده است. نویسنده این اثر از آیات و روایات زیادی را به‌عنوان شاهد ذکر کرده، اما مبنا و ساختار مسائل مطرح‌شده بر سبک و سیاق مبانی اخلاق ارسطویی استوار است (تهرانی، ۱۳۹۱).

۲-۴-۲. اخلاق و تربیت اسلامی، سید مصطفی خمینی

این کتاب در نه فصل تدوین شده است. فصل اول کلیات و تعاریف است. مصنف بر این نظر است که «اخلاق» به صفات باطنی مربوط می‌شود و «آداب» به رفتارهای ظاهری. در فصل دوم به مباحث خودشناسی پرداخته است. مصنف بر این نظر است که تنها موضوع و مخاطب اخلاق «انسان» است. فصل سوم در آداب معاشرت است. فصل چهارم به معناشناسی «کرامت» اختصاص یافته است. از نظر مصنف، «کرامت» همان عزت نفس در تعریف شهید مطهری است. در فصل پنجم نگارنده به اهمیت مشورت در اسلام پرداخته است. در فصل ششم و هفتم، زبان و آفات آن بررسی شده است. در فصل هشتم دو صفت «جرم» و «عفو» بررسی شده و در فصل هفتم و هشتم هم خوف و رجا بررسی شده است. رویکرد مؤلف فلسفی و روایت‌محور بوده و گاهی به آیات محدودی نیز استشهد کرده است (خمینی، ۱۳۸۸).

۳-۴-۲. اخلاق اسلامی، علی شیروانی

این کتاب در چهار فصل تدوین شده است. فصل اول و دوم مربوط به مفاهیم و مکاتب اخلاقی در فلسفه اخلاق؛ فصل سوم به بررسی و نقد اخلاق هنجاری و مکاتب «سودگرایی» و «خودگرایی» و «وظیفه‌گرایی»؛ و فصل چهارم به نظام اخلاقی اسلام اختصاص یافته است.

از نظر نویسنده بنیاد ارزش اخلاقی اسلام بر پایه «نیت» و «ایمان» است. عوامل کلی سقوط اخلاقی از نظر

اسلام، دنیا، شیطان و هوای نفس، و متعلقات اخلاق اسلامی عبارت از اخلاق الهی و اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی است. این کتاب در حقیقت، خلاصه مطالب **اخلاق در قرآن آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی** است و نظر و مبنا و رویکرد جدیدی ندارد (شیروانی، ۱۳۷۹).

۴-۲. اخلاق اسلامی، جواد محدثی

این کتاب فهرست‌بندی نشده و مباحث آن، هم شامل آداب اسلامی و اخلاق اسلامی است. نویسنده در مجموع، ۶۷ صفت اخلاقی (رذیلت و فضیلت) را بررسی کرده است. رویکرد وی روایت‌محور بوده و از میان ارزش‌های قرآنی به مباحث تقوا، تبری، ذکر، صبر، توکل، توبه، استغفار و تفکر اشاره کرده است (محدثی، ۱۳۹۲).

۴-۲. مرز فضایل و رذایل اخلاقی، احمد حبیبیان

نویسنده در این کتاب روشی را برای تقسیم‌بندی ابداع کرده که کاملاً متفاوت با رویکردهای معروف در اخلاق اسلامی و همچنین مبنای تقسیم‌بندی صفات اخلاقی در قرآن است. نویسنده بدون تبیین و تشریح نظر ابداعی خود، تمام محاسن و رذایل اخلاقی را در قالب سه عنوان تقسیم‌بندی کرده که یکی از آنها به‌مثابه صفت فضیلت و دیگری قرینه منفی آن صفت و سومی ضد آن صفت فضیلت است. برای مثال، صفت فضیلت «عزت نفس» قرینه منفی‌اش «خودخواهی» و ضد آن «ذلت و خواری» است.

نگارنده در این کتاب ۱۱۱ صفت اخلاقی را به همین روش تقسیم‌بندی کرده است. وی برای معناشناسی صفات مذکور به تعداد محدودی از آیات و روایات استشهاد کرده است. این روش ابداعی در تقسیم‌بندی صفات، هیچ مبنای عقلی و منطقی و به‌ویژه اسلامی ندارد و موارد ضد و نقیض در این تقسیم‌بندی فراوان مشاهده می‌شود. به طور کلی، در تقسیم‌بندی صفات دو مبنا در اخلاق اسلامی وجود دارد: مبنای غالبی و مبنای اخلاق فلسفی. صفات اخلاقی را بر اساس قوای سه‌گانه (عقل، غضب و شهوت) و بر اساس قاعده «اعتدال» و حدود سه‌گانه (حد افراط، حد تفریط و حد وسط) تقسیم‌بندی می‌کنند.

مبنای دیگر قرآن و روایات است که صفات اخلاقی را بر اساس ضد و نقیض (یا بر اساس ایمان و کفر در قرآن و یا بر اساس عقل و جهل در روایات) تقسیم‌بندی می‌کنند.

برای ملاحظه نکات بیشتر در این زمینه (ر.ک: حبیبیان، ۱۳۸۶؛ حائری یزدی، ۱۳۸۷؛ باقری آستانی، ۱۳۸۶؛ بطحایی، ۱۳۷۷؛ حاجی‌بابائیان، ۱۳۸۸؛ صادقی اردستانی، ۱۳۶۸؛ عزیززی، ۱۳۸۱؛ واقفی راد، ۱۳۷۱).

نتیجه‌گیری

کتاب‌های اخلاقی تدوین شده در صد سال اخیر را می‌توان بر حسب پژوهش‌محوری و آموزش‌محوری، از حیث ساختار و محتوا در جهت میزان تأثیرپذیری و عدم تأثیرپذیری از آیات قرآن به چهار قسمت تقسیم کرد:

قسم اول کتاب‌های پژوهش‌محور که نوآوری‌هایی در آن صورت گرفته و متأثر از آموزه‌های اخلاقی قرآن است. میزان تأثیرپذیری آنها گاهی موردی و مصداقی و گاهی در بخش قابل توجهی از مبانی و مسائل علم اخلاق مستخرج از قرآن است.

قسم دوم کتاب‌های آموزش‌محور و درسنامه‌ای است. کتاب‌هایی که با این سبک تدوین شده بیشتر جنبه آموزشی دارد و در غالب موارد با رویکرد تلفیقی و تجمیع آیات و روایات و مبانی اخلاق ارسطویی در آنها تقسیم‌بندی و صفات اخلاقی تبیین شده است.

قسم سوم کتاب‌های موعظه‌ای و درسنامه‌ای یا در قالب جلسات اخلاق است. این بخش از کتاب‌های تدوین شده به حسب محتوا و ساختار و همچنین به حسب میزان تأثیرپذیری از آیات قرآنی، ضعیف و نامطلوب بوده، غالباً انسجام محتوایی و انطباق رویکردی با مبانی و آموزه‌های اخلاقی قرآن در مباحث ارائه شده وجود ندارد.

قسم چهارم کتاب‌های اقتباسی و تلفیقی است. این بخش از کتاب‌های تدوین شده مصداق‌محور بوده و در مواردی اقتباس (عنوان، فهرست، ساختار، بخش، فصل) و یا تلخیص کتب اخلاقی متقدمان است. همچنین بخشی از کتب تدوین یافته رویکرد تلفیقی دارد و برای یک موضوع واحد بدون در نظر گرفتن تضاد یا تناقض در مبانی رویکردها، نظرات و آیات و روایات در یک موضوع اخلاقی تجمیع شده است.

کتاب‌های اخلاقی تدوین شده در صد سال اخیر در عین تأثیرپذیری از آموزه‌های قرآنی، اما هیچ‌کدام از نماینده تام اخلاق در قرآن به شمار نمی‌آید و کتاب‌های تدوین شده هر یک واجد نفاذ ضعف و نواقصی در میزان انطباق با آموزه‌ها و مبانی اخلاق در قرآن هستند. مهم‌ترین محور در استخراج مبانی اخلاق در قرآن که آموزه‌های اخلاقی قرآن بر حول همان محور استوار است، بحث «خداشناسی اخلاقی» در قرآن و «انسان‌شناسی اخلاقی» در قرآن و نوع ارتباط اخلاقی و ارزش‌های اخلاقی حاکم بین این دو در قرآن است که تاکنون بنابر احصایی که صورت گرفته، چنین کتابی از متن آیات اخلاقی و اعتقادی قرآن استخراج و تدوین نشده است تا در مرحله بعد، نوبت به استخراج مسائل و اصول و قواعد اخلاقی در قرآن برسد.

منابع

- احمدپور و جمعی از نویسندگان، مهدی، ۱۳۸۹، *کتاب سناخت اخلاق اسلامی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- احمدپور، مهدی، ۱۳۹۵، *آشنایی با دانش اخلاق اسلامی (درآمدی بر فلسفه علم اخلاق اسلامی)*، قم، دارالهدی.
- اردستانی، احمدصادقی، ۱۳۶۸، *اخلاق زندگی*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- اسماعیلی یزدی، عباس، ۱۳۸۵، *فرهنگ اخلاق*، چ دوم، قم، مسجد مقدس جمکران.
- _____، ۱۳۸۶، *فرهنگ صفات اخلاقی (بایدها و نبایدهای اخلاقی در قرآن)*، قم، مسجد مقدس جمکران.
- امامی، عبدالنبی، ۱۳۹۳، *فرهنگ قرآن (اخلاق حمیده در قرآن)*، چ دوم، قم، مطبوعات دینی.
- امین، احمد، ۱۳۶۶، *راه تکامل*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- امینی، ابراهیم، ۱۳۷۲، *خودسازی*، قم، شفق.
- آزاد حجت‌الله، ۱۳۹۴، *تأثیر ایمان بر اخلاق فضیلت از دیدگاه اسلام*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- آستانی، حسین باقری، ۱۳۸۶، *اخلاق اسلامی*، چ دوم، قائم‌شهر، دانشگاه آزاد ساری.
- بطحایی، سیدهاشم، ۱۳۷۷، *اخلاق تحلیلی اسلام*، تهران، دانشگاه تهران.
- تجلیل تبریزی، ابوطالب، ۱۴۱۷ق، *معجم المحاسن و المساوی*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- تحریری، محمدباقر، ۱۴۰۱، *اخلاق اجتماعی*، قم، هاجر.
- تهرانی، مجتبی، ۱۳۹۱، *اخلاق الهی*، تهران، پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جباران، محمدرضا، ۱۳۸۶، *درس نامه اخلاق اسلامی*، چ پنجم، قم، هاجر.
- جزایری، سیدمحمدعلی، ۱۳۸۸، *اخلاق اسلامی*، چ دوم، قم، مرکز مدیریت حوزه علمی قم.
- جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴، *اخلاق اسلامی*، قم، مرکز مدیریت حوزه علمی قم.
- حاجی بابائیان، محسن، ۱۳۸۸، *روش‌های تربیت اخلاقی در اسلام*، تهران، سروش.
- حائری یزدی، محمدحسن، ۱۳۸۷، *اخلاق اسلامی*، چ چهارم، مشهد، آستان قدس رضوی.
- حیبیان، احمد، ۱۳۸۶، *موز فضایل و ردای اخلاقی*، چ چهاردهم، قم، مطبوعات دینی.
- خمینی، سیدمصطفی، ۱۳۸۸، *اخلاق و تربیت اسلامی*، تهران، زعیم.
- خمینی، مهدی جلالی، ۱۳۸۸، *گنجینه اخلاق*، چ دوم، تهران، فواد.
- دبیری، احد، ۱۳۹۲، *فلسفه اخلاق با رویکرد تربیتی*، قم، نشر معارف.
- شریفی، احمدحسین و همکاران، ۱۳۹۶، *دانشنامه اخلاق کاربردی*، چ دوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- شریفی، عنایت‌الله، ۱۳۹۳، *درس نامه اخلاق اسلامی*، قم، معارف.
- شیرازی، سیدمحمدحسینی، ۱۴۲۴ق، *اخلاق اسلامی*، چ هفتم، قم، یاس زهراء.
- شیروانی، علی، ۱۳۷۹، *اخلاق اسلامی*، قم، دارالفکر.
- عزیزی، عباس، ۱۳۸۱، *سیمای اخلاق در آثار علامه حسن زاده*، چ دوم، قم، صلات.
- الغدیر، ۱۴۲۹ق، *کلمات ربانیه فی الاخلاق والعرفان (دروس جلسات اخلاق آیت‌الله رضا بهاء الدینی)*، چ دوم، لبنان، الغدیر.
- فلسفی، محمدتقی، ۱۳۹۷ق، *اخلاق*، طهران، معارف اسلامی.
- متولی شعراوی، محمد، ۱۴۲۷ق، *مکارم الاخلاق*، بیروت، المكتبة العصرية.
- محدثی، جواد، ۱۳۹۲، *اخلاق اسلامی*، قم، دلیل ما.
- محفوفی، عباس، ۱۳۸۸، *اخلاق اسلامی*، قم، مؤسسه مشهور.

- محمدی، مسلم، ۱۳۹۵، *مقدمه علم/اخلاق*، تهران، سازمان جهاد دانشگاهی.
- محمدی گیلازی، محمد، ۱۳۸۰، *اخلاق اسلامی*، چ دوم، تهران، سایه.
- مشکینی، علی، ۱۳۹۰، *اخلاق اسلامی*، چ دوم، تهران، مؤسسه فرهنگی قدر ولایت.
- مصباح، مجتبی، ۱۳۹۰، *بنیاد اخلاق*، چ هفتم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح، محمدتقی، ۱۳۹۲، *اخلاق در قرآن*، چ هفتم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۹۳، *فلسفه اخلاق*، چ چهارم، تهران، صدرا.
- مظاهری، حسین، ۱۳۸۳، *اخلاق و خودسازی*، چ پنجم، تهران، پیام آزادی.
- ، ۱۳۹۴، *دانش اخلاق اسلامی*، چ دوم، قم، تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۰، *اخلاق در قرآن*، قم، مؤسسه امام علی بن ابی طالب.
- مکی عاملی، محمدبن جمال الدین، ۱۳۸۲، *اللمعة الدمشقیة*، مصحح حسن قاروبی تبریزی، چ چهارم، قم، دارالتفسیر.
- مهدوی کنی، محمدرضا، ۱۳۷۵، *نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی*، چ ششم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- نصرتی، شعبان، ۱۳۹۷، *معنائشناسی قلب در قرآن*، قم، دارالحديث.
- نیلی پور، مهدی، ۱۳۸۶، *بهشت اخلاق*، چ سوم، قم، مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر.
- واقفی‌راد، محمدحسین، ۱۳۷۱، *اخلاق و تربیت اسلامی*، قم، سازمان تبلیغات اسلامی.
- وطن خواه، حسن، ۱۳۹۶، *مجموعه به سوی او (از خودشناسی تا خداشناسی و از عبودیت تا ابدیت)*، قم، ائمه.